

УДК 349.42: 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.2.8>

ОБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ПРАВОВОГО РЕЖИМУ КАРАНТИНУ ТВАРИН

Єрмоленко В.М.,

*доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри аграрного, земельного та
екологічного права ім. академіка В.З. Янчука,
vemlaw@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4295-4158>*

Слаута Г.А.,

*аспірантка кафедри аграрного, земельного та
екологічного права ім. академіка В.З. Янчука,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України
slautaanna12@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8123-0734>*

Єрмоленко В.М., Слаута Г.А. Об'єктний склад правового режиму карантину тварин.

У статті розглянуто особливості об'єктного складу правового режиму карантину тварин. Встановлено важливу особливість правового режиму карантину тварин, якою є відсутність єдиного чітко визначеного об'єкта. Таку властивість умовно можна назвати мультиоб'єктністю, а об'єкт – мультиоб'єктом, де основним об'єктом правового режиму карантину тварин є безпосередньо епізоотія, похідним – тварини-носії епізоотій, а загальним – карантинна територія як носій карантинного режиму. Розглянуто кожний з наведених об'єктів. При цьому встановлено, що формування переліку особливо небезпечних хвороб тварин належить до компетенції протиепізоотичних органів, причому його визначенню властива відповідна трансмісійність, коли на міжнародному рівні список таких хвороб, що викликають епізоотії, складає Міжнародне епізоотичне бюро, а на національному рівні кожна з країн-учасників МЕБ із загального створює власний перелік карантинних хвороб, характерних для її території. Зосереджено увагу на похідному об'єкті, яким визнано тварини як відмінні від людини живі істоти, наділені матеріальними ознаками гетеротрофії (харчування готовими органічними сполуками), рухливої активності, метаболізму, наявності функціональних систем органів, нервової системи і почуттів. найзагальніший рівень об'єктів правового карантинного режиму становить територія карантину. Встановлено, що карантинна зона виступає родовим, а буферна, інфікована та зона спостереження – видовими поняттями, що на перший погляд виглядає цілком прийнятним. Складнощі виникають при з'ясуванні сутності і змісту цих видових категорій, адже їх визначення здійснюється через поняття, яке визначається. Тобто зони буферна, інфікована та спостереження визначаються безпосередньо через загальне поняття зони, що ускладнює їх сприйняття, бо потребує постійного звернення до змісту первісного загального поняття. При цьому діюче ветеринарне законодавство не застосовує термін «територія» для позначення карантинних ареалів, оперуючи поняттями карантинних зон. Встановлено, що належність тварин до сільськогосподарських, домашніх і диких спричинює різні особливості їх карантинного режиму.

Ключові слова: тварини, домашні тварини, дикі тварини, тваринний світ, епізоотії, карантин тварин, правовий режим карантину тварин, ветеринарне законодавство, фауністичне законодавство.

Yermolenko V.M., Slauta G.A. Objective composition of the legal regime of animal quarantine.

The article examines the peculiarities of the object composition of the legal regime of animal quarantine. An important feature of the legal regime of animal quarantine has been established, which is the absence of a single clearly defined object. Such a property can be conventionally called multi-object, and the object is a multi-object, where the main object of the legal regime of animal quarantine is directly the epizootic,

the derivative is the animal carriers of epizootics, and the general one is the quarantine territory as the carrier of the quarantine regime. Each of the listed objects has been considered. At the same time, it was established that the formation of a list of particularly dangerous animal diseases belongs to the competence of anti-epizootic bodies, and its definition is characterized by the corresponding transmissibility, when at the international level the list of such diseases that cause epizootics is compiled by the International Epizootic Bureau, and at the national level by each of the participating countries. The Ministry of Internal Affairs and Communications creates its own list of quarantine diseases specific to its territory. Attention is focused on the derived object, which recognizes animals as living beings different from humans, endowed with material signs of heterotrophy (feeding on ready-made organic compounds), mobile activity, metabolism, the presence of functional organ systems, the nervous system and feelings. The most general level of objects of the legal quarantine regime is the quarantine territory. It was established that the quarantine zone is generic, and the buffer, infected, and surveillance zone are species concepts, which at first glance looks quite acceptable. Difficulties arise when clarifying the essence and content of these specific categories, because their definition is carried out through the concept that is being defined. That is, buffer, infected, and surveillance zones are determined directly through the general concept of the zone, which complicates their perception, because it requires constant reference to the content of the original general concept. At the same time, the current veterinary legislation does not use the term «territory» to denote quarantine areas, operating with the concepts of quarantine zones. It was established that the belonging of animals to agricultural, domestic and wild causes different features of their quarantine regime.

Key words: animals, pets, wild animals, animal world, epizootics, animal quarantine, legal regime of animal quarantine, veterinary legislation, faunistic legislation.

Постановка проблеми. Об'єкт права є важливою категорією як юридичної науки, так і практики, завдяки своїй природі системоутворювального чинника будь-яких суспільних відносин поряд з суб'єктом, будучи початковим і кінцевим пунктом відповідної предметної діяльності фізичних і юридичних осіб. Слід вказати, що саме в такому ракурсі розгляду об'єкта, як предмета теоретичної та практичної діяльності суб'єкта, перебуває сучасна філософська доктрина [1, с. 438]. Іншими словами – це основа цілепокладальної діяльності, тобто те, на що спрямовуються фізичні й ментальні зусилля суб'єкта у процесі його життєдіяльності. Крім того, слід не випускати з уваги системоутворювальної функції об'єкта, який у складі правового режиму утворює внутрішні функціональні зв'язки, які забезпечують усталеність правовідносин як окремої системи [2, с. 15]. Це висуває у дослідженні правового режиму карантину тварин з'ясування особливостей його об'єкта на передній план.

Стан дослідження проблеми. Безпосередньо темі карантину тварин у юридичній науці не присвячено належної уваги, не кажучи про його об'єктно-суб'єктний склад. Загальні правові засади карантину тварин розглянуто лише в енциклопедичній статті О.В. Гафурової, розміщеній у 16 томі Великої української юридичної енциклопедії [3], у якій авторка зосередила свою увагу на сучасному нормативному забезпеченні карантину тварин, залишивши поза розглядом особливості його правового режиму.

Таким чином, *метою статті* є з'ясування особливостей об'єктного складу правового режиму карантину тварин як його системоутворювального чинника.

Виклад основного матеріалу. Щодо правового режиму карантину тварин слід виокремити важливу особливість, яка полягає у відсутності єдиного чітко визначеного об'єкта. Справа в тому, що існує ціла низка споріднених об'єктів, які розрізняються лише різним ступенем узагальненості, для якого характерним є дія так званих парних категорій діалектики у вигляді одиничного, особливого і загального. Таку властивість умовно можна назвати мультиоб'єктністю, а об'єкт – мультиоб'єктом. Так, основним об'єктом правового режиму карантину тварин є безпосередньо епізоотія (одиничне), похідним – тварини-носії епізоотій (особливе), а загальним – карантинна територія як носій карантинного режиму (загальне). У поєднанні зазначених об'єктів і виникає своєрідний множинний різнорівневий мультиоб'єкт.

Наведений підхід безумовно потребує деталізації. Насамперед, слід звернути увагу на досі не застосовуване в теорії права поняття «мульти-об'єкт», яке має наразі досить обмежене використання, зокрема в інформаційних технологіях для позначення множини об'єктів [4, с. 118]. З погляду на розуміння терміну «мульти» як першої частини складних слів, яка має значення множинності [5, с. 658], саме його доцільно застосувати для позначення різнорівневої сукупності об'єктів карантину тварин в межах єдиного поняття. У кінцевому рахунку виникає послідовний ланцюжок формування мульт-

ти-об'єкта за рахунок множини споріднених об'єктів, якими є основний – епізоотія, похідний – тварини-носії епізоотій, загальний – карантинна територія.

Наступним кроком є з'ясування особливостей кожного з наведених об'єктів. Основним безпосереднім об'єктом є хвороба тварин, яка й є підставою для запровадження карантину. Визначення переліку таких хвороб належить до компетенції протиепізоотичних органів, причому його визначенню властива відповідна трансмісійність. На міжнародному рівні список особливо небезпечних хвороб тварин, що викликають епізоотії, складає Міжнародне епізоотичне бюро, причому склад таких хвороб підлягає щорічному уточненню. На національному рівні кожна з країн-учасників МЕБ із загального створює власний перелік карантинних хвороб, характерних для її території. Для України наразі існує затверджений урядом перелік переліку особливо небезпечних (карантинних) хвороб тварин [6].

Наступною складовою мульти-об'єкта є тварини як носії епізоотій, атрибутивною особливістю яких є їхня природа як родових понять. Водночас родові поняття, які мають значну змістовну ємність, як правило, тяжко піддаються узагальненню. Звідси, значного рівня складності набуває об'єктивація значення терміну «тварини» у контексті об'єктів карантинних правовідносин. Наприклад, у плумачній літературі сучасної української мови під твариною розуміється будь-яка істота на відміну від рослини чи людини [7, с. 1233]. Водночас у тому ж самому словнику істотою визнається лише людина і тварина [7, с. 404], тобто жодним чином не рослина. Зазначена суперечність змушує звернутися до спеціальної енциклопедичної літератури, за якою тварини – організми, що складають одне з царств органічного світу. За різними оцінками, нині існує від 1,5 до 2 млн. видів тварин (більшість – комахи). На відміну від рослин, тварини – гетеротрофи, тобто харчуються готовими органічними сполуками, бо не здатні синтезувати поживні речовини з неорганічних сполук; як правило, активно рухливі [8]. До інших важливих особливостей тварин відносять активний метаболізм і в зв'язку з цим обмежений ріст тіла, а також розвиток в процесі еволюції різних функціональних систем органів: м'язової, травної, дихальної, видільної, статевої, кровоносної, нервової. Здатність сприймати роздратування і реагувати на них (у зв'язку з появою нервової системи) викликало формування органів почуттів [9].

Вищенаведене дає змогу визначити тварин, як відмінних від людини живих істот, наділених матеріальними ознаками гетеротрофії (харчування готовими органічними сполуками), рухливої активності, метаболізму, наявності функціональних систем органів, нервової системи і почуттів. Це загальне міждисциплінарне поняття, яке, тим не менш, потребує конкретизації у чинному законодавстві.

Так, у ч. 1 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» [10] тваринами визнаються біологічні об'єкти, що відносяться до фауни: сільськогосподарські, домашні, дикі, у тому числі домашня і дика птиця, хутрові, лабораторні, зоопаркові, циркові. Якщо сприймати фауну як тваринний світ взагалі [5, с. 927], то у наведеному нормативному визначенні закріплюється їх класифікація, з огляду на можливість використання людиною. Разом з тим ця класифікація не повна. Згідно Положення про функціональну підсистему захисту сільськогосподарських тварин і рослин єдиної державної системи запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру [11] наведений перелік розширюється за рахунок таких тварин як бджоли, риба, жаби, моллюски, раки, шовкопряди, а також біологічних об'єктів, до складу яких віднесено ембріони, інкубаційні яйця, запліднена ікра, зиготи, сперма тощо. При цьому і цей перелік не є вичерпним, зважаючи на лексичну конструкцію «інші представники фауни» (п. 2 Положення). Такими, зокрема, можуть бути комахи, амфібії та рептилії за визначенням, закріпленим у ст. 1 Закону України «Про ветеринарну медицину» [12]. І вже зовсім інший класифікаційний поділ на наземних і водних тварин покладено у основу відповідного міжнародного законодавства, зокрема Всесвітня організація охорони здоров'я тварин (до 2003 р. Міжнародне епізоотичне бюро), яка зберегла попередню аббревіатуру МЕБ. При цьому до наземних тварин відносяться ссавці, птахи і бджоли [13], тоді як до водних – риба (включаючи ікру і гамети), моллюски, ракоподібні і земноводні, що походять з підприємств аквакультури або виловлені в природних умовах з метою розведення на фермах, випуску в навколишнє середовище, споживання людиною або прикраси [14, с. 9].

Окреслення кола тварин набуває важливого методологічного значення з боку встановлення переліку суспільних відносин, що опосередковують карантин тварин. Наприклад, віднесення до тварин комах одразу виводить карантин тварин за межі ветеринарних відносин, адже сумнівно навіть з логіки здорового глузду, не кажучи вже про практичну сторону, оголошувати карантин тарганів. Тим не менш, саме таргани можуть бути активними переносниками масових інфекційних захворювань не тільки тварин, а й людей.

За логікою боротьби з наслідками епізоотій на домашніх і диких тварин також мав би поширюватись загальний карантинний режим за аналогією з профілактичним режимом при перетині кордону. Але ні вітчизняне законодавство, ні практика утримання диких тварин в зоопаркових умовах напівволі не містять свідчень про це. Так, згідно Порядку утримання та розведення диких тварин, які перебувають у стані неволі або в напіввільних умовах [15] на диких тварин поширюються лише загальні вимоги щодо підлягання профілактичному карантину після прибуття до нового місця утримання (п. 6.5). Натомість в українських засобах масової інформації містяться відомості про випадки запровадження в зоопарках європейських країн карантинних обмежень внаслідок захворювання тварин на коронавірусну інфекцію, зокрема бегемотів у Бельгії [16] та горил і левів у Нідерландах [17]. Зазначене становище безумовно потребує уточнення видів тварин і їх складу.

Чинне цивільне та фауністичне законодавство переважно оперує безпосередньо терміном домашніх тварин, запровадженим Законом України «Про захист тварин від жорстокого поводження», якими згідно ст. 1 цього Закону визнаються собаки, коти та інші тварини, що протягом тривалого історичного періоду традиційно утримуються і розводяться людиною, а також тварини видів чи порід, штучно виведених людиною для задоволення естетичних потреб і потреб у спілкуванні, що, як правило, не мають життєздатних диких популяцій, які складаються з особин з аналогічними морфологічними ознаками, та існують тривалий час у їх природному ареалі. З наведеного визначення випливають ознаки домашніх тварин: функціональна – приручення, утримання і розведення; аксіологічна – задоволення естетичних потреб і потреб у спілкуванні; біологічна – відсутність життєздатних диких популяцій. При цьому утримання здійснюється в домашніх умовах, якими є обмеження природної волі домашніх тварин, що виключає їх вільне переміщення за межами квартири, подвір'я окремого будинку. Додатково зі змісту п. 43 ст. 1 Закону України «Про ветеринарну медицину» (2021 р.) [18] виливає ще одна функція – цільова (цілепокладальна), яка розкривається через утримання для особистих некомерційних цілей, що є досить суперечливим, бо чимало власників домашніх тварин (котів, собак тощо) продають потомство своїх улюбленців, від чого вони не перестають бути домашніми.

Разом з тим з філологічного погляду правильним вважається вживання словосполучення «свійські тварини», які повністю або частково утримуються людиною, живуть з людиною та розводяться нею. До свійських тварин відносяться коти, собаки, велика рогата худоба, свині тощо. А словосполучення «домашні тварини» вживається у розмовному мовленні для позначення тварин, які живуть у кого-небудь вдома. Домашньою твариною може бути приручена дика тварина (вовки, лиси, змії, рептилії тощо) [19]. Водночас не сприймається факт проживання вовків чи лисиць вдома, адже ці види диких тварин не підлягають одомашненню, про що свідчить практика їх приручення. А тому домашніми варто вважати одомашнених тварин, які проживаючи в домі, рахують його своїм. Як наслідок, не слід змішувати поняття свійських і домашніх тварин, ототожнюючи їх, адже свійські тварини, як родові поняття, охоплюють сільськогосподарських і домашніх тварин, що розрізняються лише місцем проживання і призначенням. По-суті, аналогічне розуміння втілене у новоприйнятому чинному, але ще не діючому Законі України «Про ветеринарну медицину» 2021 року, в підп. 126 п. 1 ст. 1 якого запропоновано вважати свійськими домашніх та сільськогосподарських тварин, які утримуються людиною, в тому числі тварини аквакультури.

Як наслідок, виникає потреба у розкритті законодавчого розуміння сільськогосподарських тварин. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» сільськогосподарські тварини – тварини, що утримуються та розводяться людиною для отримання продуктів і сировини тваринного походження, з чого випливає функціональна (утримання та розведення людиною) та аксіологічна (для отримання продуктів і сировини тваринного походження) ознаки. Осучаснене, надане у підп. 130 п. 1 ст. 1 Закону України «Про ветеринарну медицину» 2021 р. визначення, відрізняється, по-суті, лише додаванням загального переліку сільськогосподарських тварин. Причому це визначення дублюється у підзаконному ветеринарному законодавстві (підп. 3 п. 3 Вимог до благополуччя сільськогосподарських тварин під час їх утримання) [20].

Нарешті, щодо диких тварин, то згідно ст. 1 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» ними є тварини, природним середовищем існування яких є дика природа, у тому числі ті, які перебувають у неволі чи напіввільних умовах. Аналогічне розуміння надає і Закон України «Про ветеринарну медицину» 2021 р. (підп. 38 п. 1 ст. 1), за винятком уточнення, що дикі тварини відмінні від свійських. Останнє одразу нівелює можливість застосування для характеристики диких тварин вищенаведених ознак свійських тварин, виокремлених у розрізі домашніх і сільськогосподарських різновидів. Як наслідок, для ініціалізації диких тварин актуалізується єдина законодавча ознака при-

родного середовища існування у вигляді дикої природи. Звідси, насильницьке утримування у неволі чи напіввільних умовах не змінює їх сутності як диких тварин, а просто є свідченням невластивого неприродного ареалу проживання.

Підводячи проміжний висновок сказаному, слід наголосити на чіткому розмежуванні ознак свійських та диких тварин, що має важливе методологічне значення для практичного аспекту поглиблення об'єктної ідентифікації карантинних правовідносин, як центрального засобу реалізації правового режиму карантину тварин.

Нарешті, останній найзагальніший рівень об'єктів правового карантинного режиму становить територія карантину. Насамперед, треба зазначити, що діюче ветеринарне законодавство не застосовує термін «територія» для позначення карантинних ареалів, оперуючи поняттями карантинних зон. Поясненням цьому може слугувати відсутність відповідних досліджень у доктринах екологічного і аграрного права. Адже територія в юридичному аспекті традиційно розглядалась як одна з ознак держави на більш пізній стадії соціального розвитку [21], а тому завжди логічно пов'язувалась з міжнародним правом у контексті території державної. Такий підхід щодо взаємної прив'язки території та держави залишається чинним і досі, зокрема в теорії конституційного права [22, с. 14], зокрема у частині продукування сучасних класифікацій територій за їх правовим режимом [23], які концентруються на режимах меж державних територій у ракурсі співвідношення міжнародного і національного регулювання.

Як наслідок, карантинна зона виступає родовим, а буферна, інфікована та зона спостереження – видовими поняттями, що на перший погляд виглядає цілком прийнятним. Складнощі виникають при з'ясуванні сутності і змісту цих видових категорій, адже їх визначення здійснюється через поняття, яке визначається. Тобто зони буферна, інфікована та спостереження визначаються безпосередньо через загальне поняття зони, що ускладнює їх сприйняття, бо потребує постійного звернення до розкриття змісту первісного загального поняття. У ст. 1 діючого Закону України «Про ветеринарну медицину» зона розглядається як чітко визначена частина території країни з визначеним ветеринарно-санітарним статусом, тобто спостерігається пряма кореляція між зоною і територією.

Висновки. Проведений аналіз особливостей об'єктно-суб'єктного складу правового режиму карантину тварин дав змогу дійти певних висновків, зокрема важливою особливістю правового режиму карантину тварин вбачається відсутність єдиного чітко визначеного об'єкта. Таку властивість умовно можна назвати мультиоб'єктністю, а об'єкт – мультиоб'єктом, внутрішня структура якого вписується у діалектичне співвідношення між парними категоріями загального, особливого і одиничного, внаслідок чого первинним об'єктом правового режиму карантину тварин є безпосередньо епізоотія (одиничне), похідним – тварини-носії епізоотій (особливе), а загальним – карантинна територія як носій карантинного режиму (загальне).

Список використаних джерел:

1. Йолон П. Об'єкт. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. С. 438–439.
2. Єрмоленко В.М. Об'єкт у структурі правовідносин. Юридична Україна. 2004. № 1. С. 11–15.
3. Гафурова О.В. Карантин тварин. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 16. Харків: Право, 2019. С. 318–320.
4. Литвин В.В., Шаховська Н.Б. Проектування інформаційних систем: Навчальний посібник. Львів, 2010. 137 с.
5. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. Київ: Довіра, 2000. 1018 с.
6. Про затвердження переліку особливо небезпечних (карантинних) хвороб тварин: постанова Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 р. № 1006. Офіційний вісник України. 2007. № 59. Ст. 2347.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
8. Животные. Большой энциклопедический словарь. 2000. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/128854> (дата звернення: 21.10.2022).
9. Животные. Биологический энциклопедический словарь. URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=dict&termin=1047505> (дата звернення: 21.10.2022).
10. Про захист тварин від жорстокого поводження: Закон України від 21.02.2006 р. № 3447-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2006. № 27. Ст. 230.

11. Про затвердження Положення про функціональну підсистему захисту сільськогосподарських тварин і рослин єдиної державної системи запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру: Наказ Мінагрополітики України від 25.05.1999 № 214, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 14.06.1999 р. за № 377/3670. Офіційний вісник України. 1999. № 24. Ст. 1136.
12. Про внесення змін до Закону України «Про ветеринарну медицину»: Закон України від 16.11.2006 р. № 361-V. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 5-6. Ст. 53.
13. Кодекс здоровья наземных животных МЭБ. Двадцать четвёртое издание, 2015 г. Т. 1. Общие положения. URL: http://web.oie.int/rr-europe/eng/Code/Russe_Terrestrial%20Code_VOL-1-2015.pdf (дата звернення: 21.11.2022).
14. Ветеринарно-санитарный кодекс водных животных МЭБ. Двенадцатое издание, 2009 г. URL: <https://www.fsvps.ru/fsvps-docs/ru/importExport/tsouz/docs/CodexVodnJiv.pdf> (дата звернення: 21.11.2022).
15. Про затвердження Порядку утримання та розведення диких тварин, які перебувають у стані неволі або в напіввільних умовах: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 30.09.2010 р. № 429, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 29.12.2010 р. за № 1384/18679. Офіційний вісник України. 2011. № 2. Ст. 128.
16. Коронавирус добрался до бегемотов. Украинская правда. 4 декабря 2021, 19:56. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2021/12/4/7316280/> (дата звернення: 01.12.2022).
17. Сітнікова І. Нідерландський зоопарк відправив горил та левів на карантин. Тварини заразилися коронавірусом, але як – невідомо. URL: <https://hromadske.ua/posts/niderlandskij-zoopark-vidpraviv-goril-ta-leviv-na-karantin-tvarini-zarazilisya-koronavirusom-ale-yak-nevidomo> (дата звернення: 01.12.2022).
18. Про ветеринарну медицину: Закон України від 04.02.2021 р. № 1206-IX. Офіційний вісник України. 2021. № 23. Ст. 1034.
19. Свійські чи домашні як правильно? URL: <https://kak-pravilno.net/svijski-chi-domashni-yak-pravilno/> (дата звернення: 30.11.2022).
20. Про затвердження Вимог до благополуччя сільськогосподарських тварин під час їх утримання: Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 08.02.2021 р. № 224, зареєстрований в Міністерстві юстиції України за № 206/35828. Офіційний вісник України. 2021. № 17. Ст. 687.
21. Территория, признак государства. Энциклопедический Словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. <https://www.vehi.net/brokgauz/> (дата звернення: 30.11.2022).
22. Конституція України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. Чижмарь К.І. та Лавриновича О.В. Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2018. 290 с.
23. Ляшко О.О. Поняття і класифікація територій за їх правовим режимом. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. С. 19–25.